ڊاڪٽر ستيش روهڙا

هندي ۽ سنڌيءَ جو ماهر

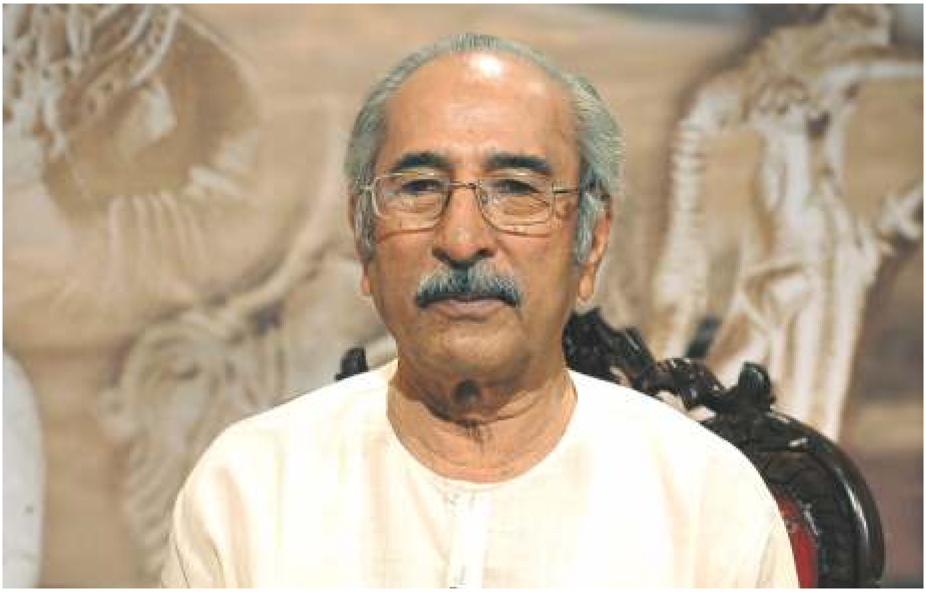

Dr. Satish Rohra
Ph.D.
Founder of ‘Indian Institute of Sindhology’, Gandhidham

ڪنهن بہ جاتيءَ جي عزت ۽ عظمت اُن جي علم جي ذخيري ۽ ثقافت ۾ پنهان رهي ٿي. تاريخ جي ورقن ۾ ڪن شخصن جو بهادريءَ جي ڪارنامن ۽ جنگين سان بول بالا هوندو آهي تہ ڪي وري سموري دنيا فتح ڪرڻ تي فخر وٺن ٿا.

اَسان جي سنڌي جاتيءَ جو وجود، پراچين سڀيتا ۽ اعليٰ درجي واري اَدبي سرمايي ۾ سمايل آهي. اهو سمورو خزانو محفوظ رکڻ لاءِ ١٩٦٤ع ۾ سنڌ يونيورسٽي طرفان ڄامشورو ڪيمپس اَندر اِنسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جو بنياد وڌو ويو!

ساڳي راه تي هلندي ٩٠ واري ڏهاڪي ۾ ڊاڪٽر ستيش روهڙا ۽ سندس ساٿين ملي ڪري ڀارت ۾ ’ اِنڊين اِنسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ‘ جي اِسٿاپنا ڪئِي. تہ اچ اسين ملون ٿا

ڊاڪٽر ستيش روهڙا سان...

جوَهراڻي: **سائين! توهان سنڌ جي ڪهڙي حصي سان وابسته آهيو؟**

ستيش: مان دادوءَ ۾ جنميو آهيان. دادو، لاڙڪاڻي جي بلڪل پرسان وارو حصو آهي. لاڙڪاڻه ۾ آهي ڏوڪري. ڏوڪريءَ جي پرسان آهي اَسان جي ورثي جي عاليشان اِتهاس جو ثبوت 'موهن جو دڙو'. جي ايم. سيد جو 'سن' ڳوٺ به دادو ضلعي ۾ اَچي ٿو. ڪنهن وقت سنڌ جي تمام وڏي آندولن ۾ دادوءَ جي وڏي ڀومڪا رهي آهي.

جوَهراڻي: **'موهن جو دڙو' جو ذڪر نڪتو آهي؛ ته ڪي اُن کي 'مُئن جو دڙو' يعني 'مئلن جو دڙو' به چون ٿا. دراصل اُن جو صحيح نالو ڇا آهي؟**

ستيش: رام! ڪڏهن ڪڏهن اِئين ٿئي ٿو ته اِتهاس ڪنهن تنگ نظر يا تنگ سوچ جو شڪار ٿي وڃي ٿو. جان مارشل، جنهن موهن جو دڙو جي کوٽائي ڪئي، تنهن ان لاءِ انگريزيءَ ۾ صاف 'موهن جو دڙو' لکيو. جڏهن هندوستان جو ورهاڱو ٿيو ۽ ٻاهن ٽيرهن لک هندو سنڌ ڇڏي هندوستان اَچي پهتا، ته اُتي باقي رهيل ماڻهن کي 'موهن' لفظ غير اِسلامي لڳڻ لڳو. انهيءَ ڪري هنن ان کي 'موهن' بدران 'مُئن' چوڻ صحيح سمجهيو؛ جنهن مان هنن' مئلن جو دڙو' واري معنيٰ ڪڍي.

جوَهراڻي: **ان نموني ۾ اَهڙي سوچ سان ته سڀ دڙا مئن جا دڙا چئبا؟**

ستيش: پر اُنهن ۾ هڪڙو فرق آهي. جيئن 'ڪاهوءَ جو دڙو' آهي. اُتي پرسان ڪاهوءَ جو ڳوٺ آهي. 'لوٹل جو دڙو'، لوٹل پر ۾ ڳوٺ آهي. اُنهيءَ ڪري آس پاس جي ايريا جي نالي سان دڙي تي نالو پئجي وڃي ٿو.

اُنهيءَ ڪري سنڌ ۾ به وڏي هلچل هلي ته انهيءَ کي 'مُئن جو دڙو' چوڻ غلط ٿيندو. پوءِ اِهو ڌيان ۾ آيو ته جتي موهن جو دڙو آهي، اُتي پرسان 'موهن' نالي هڪ جاتي رهندي هئي، جيڪي مهاڻا هئا ۽ اها موهن جاتي هئي، جنهن جي آڌار تي جان مارشل اُن کي 'موهن جو دڙو' ڪري قبول ڪيو ۽ لکيو. سنو ٿيندو ته اَسين اِتهاس ۾ ڪنهن به بيان ڪيل شيءِ کي هرويرو پنهنجي نظريي

ساں ڦيرائي گهيرائي لکڻ، چوڻ يا محسوس ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪريون؛ ڇو تہ اھا اِتهاس ساں هٿ چراند ٿيندي!

جوَهراڻي: ڇا آزاديءَ جي تحرڪ ۾ توهان کي ڪڏهن بهرو وٺڻ جو موقعو مليو؟

ستيش: اِن سوال جو شايد مان ٻئي نموني جواب ڏيان تہ اُن وقت ١٩٤٢ع ۾ منهنجي عمر ٻارهن تيرهن سال هئي. اُڏو ريلواڻي، جيڪو ڪنهن وقت اُلهاس نگر ۾ رهندو هو؛ اُهو منهنجو ڪلاس ڀائي هئو. ڪنهن وقت پرچي وديارٿيءَ ساں بہ دادو ڳوٺ ۾ گڏجڻ ٿيو هو. جو هوُ زير زمين هو ۽ تنهن وقت دادوءَ ۾ اَچي پهتو هو. اَساں جي هلچل ساں وابستگي، جيل وڃڻ يا ڦٽڪن کائڻ واري نہ هئي. پر مون کي هڪ ڪهاڻي ياد آهي تہ اُتي ملٽريءَ جي Recruitment ڪرڻ لاءِ هڪڙو آفيسر آيل هئو. مان جڏهن پنهنجي پاءُ جي دوڪان تي وينو هوس تہ اُن مون کان اَچي ملٽري Join ڪرڻ لاءِ پڇيو.

جوَهراڻي: اهو شايد ان ڪري جو هن ڏٺو تہ توهين بانڪا جوان آهيو ۽ ملٽري ۾ نوڪري ڪرڻ جي قابل آهيو!

ستيش: منهنجي اَندر ايڏي تہ ڪاوڙ پريل هئي ۽ مون ايڏو تہ غصي ۽ ڪاوڙ مان جواب ڏنو، جو هن جي هٿ ۾ جيڪو بيد جو لڪڻ هو، اُهو لوڏيندي مونکي ڌمڪائڻ لڳو. اُن ڌمڪائڻ جو مون تي ايترو ڪاوڙ پريو اَثر ٿيو، جو مون پنهنجي پاءُ جي هڪڙي دوست کي وڃي سموري قصي جي شڪايت ڪئي. هو آيو، ۽ جتي اُهو آفيسر وينو هئو، اُتي وڃي پڙُ ڪري ڪيس چمات هنيائين. اُن جو ايڏو تہ زوردار اَثر ٿيو، جو هوُ تمام وڏو آفيسر هوندي بہ اُن چمات کانپوءِ بلڪل گهبرائڻ لڳو . شهر جا ماڻهو بہ اِئين اَچي ويا، جڻ ڪنهن چريي جي پنيان لڳا هجن.

آخر اَساں جا سڀ ماڻهو ڪليڪٽر تائين وڃي پهتا. چيائون، تہ هيءُ ماڻهو شهر ۾ بيحد بيهوُدي نموني هلي رهيو آهي ۽ جلد ئي ڪليڪٽر اُن کي دادوءَ مان نيڪالي ڏيئي ڇڏي.

پاڻ، ٻيو تہ مان ننڍو سمجهان تہ مون کي آزاديءَ جي هلچل ۾ سڌو ڀرو ورتو. نہ ڪو جيل ويس يا ڦٽڪا کاڌم. پر مان پنهنجي اَندر واري ڪان پڇان ٿو تہ اُهو واقعو اُن آزاديءَ سان جُڙيل هئو، اُن ۾ ڪو شڪ ڪونهي. دادوءَ ۾ رهندڙ بہ ٽي دوست آهن؛ تن جو منهنجي زندگيءَ تي تمام گهڻو اَثر رهيو آهي. هڪڙو آهي اَمرلال ساڌواڻي، ٻيو لوڪرام هيمراجاڻي، جن کي ڏسي مان محسوس ڪندو هوس تہ مون کي بہ ان طرف ئي وڃڻ گهرجي. اُن وقت اَمرلال ساڌواڻي 'اَيپاس ڪلاس' هلائيندو هئو. سملا سمجهوتو ٿيو؛ اُن تي جيڪي بحث مباحثا ٿيندا هئا، اُنهن ۾ مان ڀرو وٺندو هوس ۽ سچي ڳالهہ اِها آهي تہ ١٩٤٢ع کان مون کاڌي پائڻ شروع ڪئي! ١٩٤٢ کان مان ويشنو پڻ ٿيس!

جوَهراڻي: **اُن مهل توهان جي ٻارهن تيرهن سال عمر هئي. تڏهن کان کاڌيءَ جي پوشاڪ طرف لاڙو ٿيو. مطلب تہ توهين ڪانگريسي ويچارڌارا سان سهمت ٿيا؟**

ستيش: اهو هڪ قسم جو جذبو هئو، تہ هن ديش کي ڪا اَهڙي ضرورت آهي، جيڪا موجوده نظام مان پوري نہ ٿيندي! مان ڪانگريسي تہ ڪونہ هوس، پر قومي لاڙو هئو ۽ ١٩٤٢ع کان مون کاڌي پائڻ شروع ڪئي ۽ ١٩٤٢ع کان ئي مان ويشنو ٿيس.

جوَهراڻي: **اهو تہ توهان جو شخصي فيصلو هو!**

ستيش: شخصي فيصلو اُهو هئو تہ اهي سڀ ڳالهيون ڪرڻ کپن، جنهن سان زندگي سادي ۽ بهتر ٿئي. ٽين ڳالهہ؛ اُن سال ئي مون هندي سکي. تڏهن کان وٺي مان هنديءَ جو شائق آهيان ۽ مان هنديءَ جو پروفيسر بہ ٿي رهيو آهيان.

جوَهراڻي: **توهان دراَصل هنديءَ جي ساهتيہ ۾ وڏي رُچي ورتي آهي ۽ ڀاشا وگيان جا پڻ ڄاڻو آهيو. پوءِ اَچانڪ اَوهان کي سنڌي اَدب جو خيال ڪيئن آيو؟**

ستيش: مان جڏهن بنارس هندو وشو وديالیہ ۾ هندي ۽ ڀاشا وگيان پاڙهيندو هوس، تہ اَسان جي ڊپارٽمينٽ سان لڳو لڳ هڪ

'College of Indology' هوندو هو، جتي اُن وقت پروفيسر نارائڻ سامتاڻي ڊائريڪٽر هئو. اُن مون کي چيو تہ ''تون اِنڊالاجي ڪاليج ۾ اچ. اِنڊلاجي بہ ڀاشا وگيان جي هڪڙي شاخ آهي. جنهن کي چوندا آهيون 'Ethno Linguistics' يا 'جاتيہ ڀاشا وگيان'. اُنهيءَ تي تون هفتي ۾ بہ ليڪچر ڏيندو ڪر!'' اُن ڪاليج کي ڏسي مون اُن وقت ئي پرڻ ڪيو هئو، تہ جيئن ئي مان هنديءَ کان واندو ٿيندس، تيئن پهريون ڪم ڪندس 'اِنسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي' قائم ڪرڻ جو.

جوَهراڻي: **اَدب يا ساهتيہ جي رُچيءَ کان تہ واندو ٿيڻ مشڪل آهي. بهرحال هندي ساهتيہ سان شايد هاڻي توهان جو دور جو رشتو آهي يا اڃا بہ اُنهن سان جڙيل آهيو؟**

ستيش: بلڪل نہ! رشتو ئي نہ رهيو آهي! مون ١٩٩٠ ۾ رٽائر ڪيو ۽ ١٩٩١ ۾ اِنڊين اِنسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي پيڙهہ وڌي ۽ ١٩٩٠ کان وٺي اَڄ تائين جڻ سنڌالاجي، سنڌي ڀاشا، سنڌي اَدب اُنهيءَ سان ئي مان جڙيل آهيان!

جواهراڻي: **اَڄ جي دور ۾ سنڌي ساهت جو ڪهڙو حال آهي؟**

ستيش: شايد مان ٿورڙو نراشاوادي ويچار سان ڳالهہ شروع ڪريان.

سنڌيءَ جي هڪ تمام وڏي شاعر نارايڻ شيام چيو آهي:

اَلا ! اِئين م ٿئي جو ڪتابن ۾ پڙهجي

تہ هئي سنڌ ۽ سنڌ وارن جي ٻولي!

اها دانهن رڳو نارائڻ شيام جي وات مان نہ نڪتي، ان دانهن اَسان کي ڊيڄاري ڇڏيو! جيڪو بہ ذهين طبقو هئو، تنهن کي اِئين محسوس ٿيڻ لڳو تہ شايد اَهڙو ڏينهن اَچي پهچي، جڏهن سنڌي ڀاشا، صرف اِتهاس جو پنو بڻجي وڃي ۽ اُن جو ڪو وجود ئي نہ رهي!

جوَهراڻي: **اِهو چيو ويندو آهي تہ ڪا بہ ٻولي نہ تڪڙي ٺهندي آهي ۽ نہ ان جو وجود ايترو تڪڙو ختم ٿي سگهندو آهي! اُن کي هزارين سال لڳندا آهن!**

اَسان جي سنڌي ٻولي ٻه شاهه،سچل ۽ ساميءَ واري ٻولي آهي، جنهن ۾ اُنهن جو ڀرپور خزانو آهي! اها سرمائيدار ٻولي ڪيئن ٿي ختم ٿي سگهي! اُن جو ڊپ ۽ ڀرم اَسان جي اَديبن کي ڇو ٿيو آهي؟

ستيش: اُن ڊپ ۽ ڀرم جا اُهڃاڻ ظاهر ٿيا آهن! اُهڃاڻ اِهي آهن ته هڪڙو ته اَسان جي ٻارن سنڌي پڙهڻ کا خاص اَهم ڳالهه نه سمجهي. هنن سمجهيو ته اهو بارُ آهي! اَسين ٽڙي پکڙجي وياسون سموري هندوستان ۾. تمام ٿورن هنڌن تي سنڌي چڱي تعداد ۾ آهن؛ جتي سنڌي اِسڪول آهن ۽ سنڌي پاڙهي ٿي وڃي؛ پر تمام گهڻن هنڌن تي سنڌي پڙهڻ ۽ پاڙهڻ جو ڪو به بندوبست ڪونهي!

هندوستان ۾ ڀاشا وار پرانتن جي رچنا آهي. ان ڪري سنڌي ڪنهن پرانت جي سرڪاري ٻولي ڪانهي. ان ڪري سرڪار جي ڪنهن به ڪم ڪار ۾ استعمال نٿي ٿئي ۽ ڪابه Locality هندوستان ۾ بچي ڪانهي، جنهن کي پوريءَ طرح سان سنڌي چئي سگهجي ۽ جتي هر ماڻهو سنڌيءَ ۾ ڳالهائي. ان ڪري ٻاهر به سنڌيءَ جو واهپو گهٽجي ويو آهي!

جوَهراڻي: عام طور عورتن کي ٻوليءَ جو خالق چيو ويندو آهي! اُنهن کي اُن جو سنڀاليندڙ ۽ محافظ ڪري ليکيو ويندو آهي. اُهي ماتائون، جيڪي سنڌيءَ جون سرجڻهار هيون؛ اُهي اَڄ ڪٿي آهن؟ اُهي ڇو نه ٿيون ٻارن کي سنڌي ٻولي سيکارين يا سنڌيءَ ۾ ڳالهائين؟

ستيش: اَسين ٻوليءَ بابت هڪڙي ڳالهه ڄاڻندا آهيون. اُها اِها، ته ٻولي هڪڙو ساڌن آهي. ٻولي هڪڙو وسيلو آهي. پنهنجو پاڻ ۾ اُهو ڪو مقصد نه آهي. ٻولي ٻين مقصدن کي حاصل ڪرڻ جي ڪم اَچي ٿي. ان ڪري هڪ قسم جو اوزار آهي. اهو اوزار جيترو تکو، مضبوط ۽ ڪارائتو هوندو، اوترو اُن جو وڌيڪ استعمال ٿيندو! اَنگريزيءَ جي وڌندڙ استعمال جو ڪارڻ اهو آهي ته اُن دواران گهڻا ڪارج سِڌِ ٿي سگهن ٿا؛ جيڪي سنڌيءَ دواران نٿا ٿين. ٻيو ته

اَنگريزي اِسڪولن ۾ اَنگريزي پاڙهيندڙ ماسترن، مائٽن جي دل ۾ هڪڙو وهم پيدا ڪيو ته جيڪڏهن توهين ٻار سان گهر ۾ سنڌي ڳالهائيندا، ته اُهو اَنگريزيءَ ۾ ڪچو ٿي پوندو! اُن وهم مائٽن کي به چڻ اِئين ڪري ڇڏيو! جنهن کي به ڳالهائڻ جو وجهه مليو ٿئي، سو سنڌي نه ڳالهائي، اَنگريزي ڳالهائڻ لڳو!

جوَهراڻي: **توهان جي سنڌالاجي اِنسٽيٽيوٽ ۾ به اِسڪول هلندڙ آهن. انهن تعليمي اِدارن ۾ توهين سنڌي وشيه جي واڌاري لاءِ ڇا ڪري رهيا آهيو؟**

ستيش: اَسان سنڌالاجيءَ ۾ اِسڪول کوليو ئي رڳو اِن ڪري جو اَسان محسوس ڪيو ته جيستائين سنڌي ٻوليءَ کي ڪنهن Formal Education ۾ نه وجهبو، تيستائين سنڌي ٻوليءَ کي اَسين اَڳتي وڌي وڃي نه سگهنداسين! اُها رڳو ڳالهائڻ جي ٻولي رهجي ويندي. اُن جا پڙهندڙ ۽ لکندڙ پيدا نه ٿيندا! جيڪڏهن پڙهندڙ ۽ لکندڙ پيدا نه ٿيندا آهن ته ٿوري ئي وقت ۾ Language هڪ Dialect بڻجي ويندي آهي. جيڪا وڌ ۾ وڌ صرف ڳالهائڻ جي ڪم ايندي. جيئن 'ڪڇي' ٻولي آهي. پر ٻي حالت ۾ نه اُن جو نئون اَدب پيدا ٿيندو ۽ نه اُن جو پراڻو ساهت پڙهيو ويندو. اُن ڪري ضروري آهي ته سنڌي ٻوليءَ کي ڪنهن Formal Education جي ڍانچي ۾ وجهجي.

اَسان اِسڪول ته English Medium ۾ کوليو، جيئن مائٽن جي پسندگي آهي ته Best Education ڏيون. پر اَسان سيني ٻارن لاءِ سنڌي ٻولي لازمي ڪئي آهي. اُنهيءَ خيال کان ته جيڪي ڏه سال پڙهندا، ٻارهن سال پڙهندا، ته ڏهين ٻارهين سال کان پوءِ هڪڙا نوان سنڌي ڳالهائيندڙ ۽ پڙهندڙ پيدا ٿي سگهندا. جڻ چئجي ته اَسان وري ٻج پوکڻ شروع ڪيا، جنهن مان ڏهن ٻارهن سالن کانپوءِ وري سنڌيءَ ۾ نوان ڳالهائيندڙ، نوان پڙهندڙ پيدا ٿيندا! ٻي حالت ۾ جنهن نموني سان هاڻي سنڌي پڙهندڙ ۽ لکندڙ گهٽجي رهيا آهن، تنهن حالت ۾ سنڌيءَ جي Dialect Language بڻجڻ جو ڊپ آهي!

جوَهراڻي: **سنڌي اَدب جي ميدان ۾ پڻ سنڌالاجيءَ ڪو قدم کنيو آهي، جيئن نوجوان پيڙهيءَ ۾ نئون ساهتيہ رچڻ لاءِ چاهہ پيدا ٿئي؟ ڇا اُن لاءِ ڪجهہ سيمينار، ورڪشاپ ۽ ڪي ساڌن بہ ميسر ڪيا ويا آهن؟**

ستيش: سنڌالاجيءَ اُن ۾ هڪڙو وڏو قدم کنيو آهي. هڪڙو ڪورس هلايائون؛ جنهن کي چوندا آهن ''Personality Development Course'' ٻارن کي رڳو، سنڌي پڙهڻ سان ڪنهن بہ قسم جو ڪو اُتساهہ پيدا نٿو ٿئي! اُن ڪري تيرهن سالن کان وڏي ۽ اُوڻويهن سالن کان ننڍي؛ اُن وچ واري عمر جي ٻارن کي ڏهن ڏينهن لاءِ پاڻ وٽ رهائڻ، ڪارائڻ، پيئارڻ جو بندوبست ڪري؛ اُنهن کي سنڌي ڀاشا، سنڌي ساهتيہ، سنڌي سنسڪرتي، اُهي سڀ سيکارڻ جو هڪڙو پورو ڪئمپ وانگر ڪم ڪرڻ شروع ڪيو آهي؛ جيڪو هر سال اَسين ڪيون ٿا. اُهو Personality Development Course ايترو Popular ٿيو جو رام! توکي ٻڌي خوشي بہ ٿيندي ۽ عجب بہ لڳندو تہ اَسان کي سنگاپور مان اها دعوت آئي تہ هتي جيڪي سنڌي ٻار آهن، توهين تن کي اُهو Personality Development Course اَچي سيکاريو. اَسان پنهنجا بہ ماڻهو موڪليا، جن سنگاپور ۾ ڏهہ ڏينهن سنڌي ٻارن کي Personality Development Course جي سکيا ڏني. اَسان کي خبر پيئي تہ اُنهن جو چاهہ سنڌي ٻوليءَ ۾ هئو. اُنهيءَ ڪري لپيءَ جو معاملو اُتي وري هڪ ٻي شڪل وٺي آيو. هنن چيو تہ اَسان لاءِ تہ جهڙي عربي آهي تهڙي ديوناگري. اَسان کي سنڌي رومن لپيءَ ۾ پاڙهيو! تون شايد اَعتبار نہ ڪندين تہ اَسان اُتي سنڌيءَ جا سڀ پاٺ رومن لپيءَ ۾ لکي ٻارن کي سنڌي پڙهائي. اُنهن ٻارن کي سنڌي سنسڪرتيءَ جو گيان ڏنو، ۽ اُنهن ٻارن ۾ سنڌي اَدب لاءِ اَسان اَهڙي نموني اُتساهہ پيدا ڪيو.

اَهڙو Personality Development Course اَسان اِندور ۾ بہ هلايو ۽ تمام گهڻو پسند ڪيو ويو. انهيءَ ڪورس ۾ سائين هردارام جن پنهنجا بہ ٽي ماڻهو موڪليا، جن اَسان وٽ اُن ڪورس جي تعليم ورتي ۽ بيراڳڙهہ ۾ وڃي اهو ڪورس شروع ڪيائون.

جوَهراڻي: **'Personality Development Course' تہ ٻار جي پوري شخصيت کي Develop ڪرڻ لاءِ آهي! ڇا ان مان ڪن ساهتيڪارن بہ جنم ورتو؟**

ستيش: ها! اُن مان اِهو ٿيو جو اَڳتي هلي ڊراما ورڪشاپ ۽ سنگيت ورڪشاپ جهڙا پروگرام اَسان ڪرڻ شروع ڪيا.

منهنجي هڪڙي Theory آهي تہ اَڄ سنڌيءَ کي By- Pass Surgery جي ضرورت آهي. منهنجو هڪڙو ڪتاب آهي 'Cultural By- Pass' مون کان دوست پڇندا آهن تہ باءِ پاس سرجري تہ شرير واسطي ٿيندي آهي. تنهنجو ڪلچرل باءِ پاس سرجريءَ جو مطلب ڇا آهي؟ منهنجو چوڻ آهي تہ جهڙي طرح سان دل کي رت پهچائڻ وارن واهڻن ۾ جڏهن چربي گڏ ٿي ويندي آهي، جنهن کي اَسين Cholesteral چئون ٿا ۽ دل کي پورو رت ڪونہ پهچندو آهي تہ شرير جي ڪنهن هڪڙي حصي مان ڪنهن هڪ رت نليءَ کي ڪڍي، اُنهيءَ کي وري ٻئي هنڌ ڳنڍي، ان مان رت جو وهڻ شروع ڪرائبو آهي. اَڄ اَسان وٽ سنڌي لپيءَ دوارا سنڌي پڙهي سنڌي ساهتيہ تي ٻار پهچي؛ اهو رستو لڳ ڀڳ بند ٿي رهيو آهي. ان ڪري هاڻ اَسين چئون ٿا تہ جيڪو پراڻو اَسان جو Equation هئو تہ

From Language to Literature, from Literature to Culture

اِئين ٻار کي تيار ڪبو هئو. ٻولي سيکاربي هئي، ٻوليءَ مان ساهتيہ پڙهبو هو، ساهتيہ مان سنسڪرتيءَ تي پهچندو هو. هاڻ اهو رستو بند آهي. ان ڪري اَسان سوچيو، اَچو تہ ان رستي کي اُبتو ڪريون.

From vocal culture to culture, from culture to language and then to literature !

ووڪل ڪلچر معنيٰ 'سنگيت'، 'ناٽڪ'، 'نرتيہ'، 'زباني ڪهاڻيون.' اُنهيءَ طرف ٻارن کي وٺي اَچو. اُهي اَچا بہ پسند ڪن ٿا. ٻار اَچا بہ سنڌي گيت ڳائڻ شروع ڪن ٿا. سنڌي ناٽڪن ۾ پارٽ وٺن ٿا. جيئن ئي اُتي اَچن، تيئن اُنهن کي سنڌي ڪلچر جي ڄاڻ ڏيو. هڪ دفعو ٻار کي ڪلچر سان محبت پيدا ٿي، تہ پاڻيهي ٻولي سکڻ جي ڪوشش ڪندو، ۽ ٻولي سکندو تہ پاڻيهي اَدب ڏانهن وک وڌائيندو.

جوَهراڻي: **گهڻين ئي سنسٿائن سالن کان وٺي، لڳ ڀڳ اَڌ صديءَ کان اُهي ڪوشِشون ته پئي ڪيون آهن! توهين ڇا ٿا سمجهو ته اَسين ڪيتري قدر ڪامياب ٿيا آهيون؟**

ستيش: ها! مان سمجهان ٿو ته هينئر اَسان وٽ هڪ ئي وقت ٻن قسمن جون ڌارائون هلي رهيون آهن! هڪڙي ڌارا آهي ته سنڌي ٻاشا جو Active Use يا ڀرپور اِستعمال ڏيري ڏيري گهٽجندو ڏسڻ ۾ اَچي ٿو. ٻئي طرف سنڌي ٻاشا، سنڌي سنسڪرتيءَ جا ڪي Roots ڄاڻڻ لاءِ چاهه نئين سِر پيدا ٿي رهيو آهي. رڳو هندوستان ۾ نه! هندوستان کان ٻاهر اِن کان به وڌيڪ! ڇو ته پنهنجن Roots جي تلاش ڪرڻ، سڄي دنيا جي اَندر هڪڙي ڌارا وهي رهي آهي، جنهن کي Ethnology Awareness چئون ٿا. ڄاتيءَ جي ڄاڳرتا.

جڏهن ٻيون ڄاتيون اُتي ڀاڻ کي چون ٿيون ته اَسين Irish آهيون، اَسين Scottish آهيون، ته سنڌي ڀاڻ کي موڳو موڳو ٿو محسوس ڪري! اِن ڪري هوُ چوي ٿو ته ’مان سنڌي آهيان‘. اِن طرح سنڌيءَ جيRoots جي، سنڌيءَ جي ڪلچر جي، سنڌيءَ جي گيتن جي ۽ سنگيت جي رُچي ڏاڍي وڌي رهي آهي!

جوَهراڻي: **جنهن وقت اَسان جي ديش جو ورهاڱو ٿيو، اُن وقت ڪافي سنسٿائون وجود ۾ آيون، جيڪي ڪافي سرگرم رهيون. ٻوليءَ کي تسليم ڪرائڻ ۽ ٻوليءَ جي وڪاس لاءِ ڪافي جدوجهد ٿي! اُنهن سنسٿائن جي موجودگيءَ باوجود سنڌالاجيءَ جو جنم ڪهڙي لحاظ کان ٿيو؟**

ستيش: ها! اِهو تمام اَهم سوال آهي! ڇو ته ٻيون جيڪي به سنسٿائون سنڌيءَ جي واڌاري لاءِ ڪم ڪنديون رهيون ۽ اَڃا به ڪن ٿيون. اُنهن جي لاءِاِهو Secondary work هئو، ڇو ته اُنهن سنسٿائن جو مکيه ڪم اُهو نه هئو. اَسان هيءُ Sindhology Institute کوليو، جيڪو هڪ اَهڙو اِدارو ٿيندو، جنهن ۾ سڄو وقت فل ٽائيم ڪم ڪندڙ ئي هوندا ۽ جيڪي پنهنجين يوجنائن کي عملي جامو ئي پهرائيندا رهندا آهن.

جوَهراڻي: **اُهي ڪهڙيون يوجنائون آهن؟**

ستيش: هاڻي اَسان سنڌالاجيءَ جي مقصد کي بلڪل چٽو رکيو آهي تہ ‘Propagation & Preservation’ معنيٰ ’سنڌي ڪلچر کي ڦهلائڻ ۽ سنڌي ڪلچر کي سانڍڻ‘. پوءِ اَسان پنهنجيون سرگرميون اُنهن سان جوڙيون، تہ Preservation لاءِ ڪهڙيون سرگرميون هلايون ۽ Propagation لاءِ ڇا ڪريون!

Preservation ۾ اَسان کي سڀ کان اَهم ڳالھ ڌيان ۾ آئي تہ اَسين پنهنجي اَدب کي بچائي رکون! ان ڪري اَسان تمام وڏي Reference Library کولي آهي. جنهن ۾ نہ رڳو ڪتاب آهن، پر ناياب هٿ جا لکيل دستخط بہ آهن. ان ڪانسواءِ اَسان اُن ۾ هڪڙو حصو Audio Cassettes جو بہ کوليو آهي جنهن ۾ لڳ ڀڳ ٣٠٠ ڪئسيٽ آهن. جيڪي بلڪل پراڻن سنڌي راڳين ، مائي جيوڻي بائيءَ کان وٺي اَڄ تائين سيني ڳائيندڙن جون آهن.

اُن کانپوءِ ان ۾ هڪڙو Video Cassettes جو بہ حصو رکيو ويو آهي. جيڪي بہ سنڌي فلمون نڪتيون آهن، سنڌي ناٽڪن جا پروگرام ٿيا آهن، اُنهن جا Video Cassettes اَسان وٽ آهن. اَسان سيني ساهتيڪارن جا Portrait تيار ڪرائي لڳايا آهن.

جوَهراڻي: **سنڌالاجي اِدارو تہ جيڪو سنڌ ۾ برپا ڪيل آهي؛ شايد توهان کي اُتان پريرڻا ملي، جو هتي سنڌالاجي اُن ئي راھ تي کولي اَٿوَ؟**

ستيش: ٻيو ويچار اهو هئو تہ ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي سنڌالاجي، بنيادي طور هڪڙي سرڪاري ڊپارٽمينٽ آهي. هنن جو تمام گھڻو ڌيان ريسرچ ۽ پبليڪيشن تي آهي. اَسان جي سنڌالاجيءَ جون ڀن‌جدا جدا قسمن جون Activities آهن. هڪ طرف اَسين Propagation ڪيون ٿا اسان جو ٻيو ڪم Preservation جو آهي.

اَسان جي غير سرڪاري سنسٿا آهي. اَسين سنڌي سماج جي مدد سان هلي رهيا آهيون ۽ شايد هيءُ موقعو آهي سنڌي سماج جي شڪرگذاري ظاهر ڪرڻ جو! ڇو تہ اَسين تمام ننڍڙا ماڻهو آهيون ۽ اَسان جا تمام ننڍڙا هٿ آهن. اَسين هيترو ڪاريہ سنڌي سماج

جي مدد سان ئي ڪري سگهيا آهيون!

جوَهراڻي: توهان سنڌ ڪڏهن ڇڏي ۽ ڀارت ۾ پهرين ڪٿي آيا؟

ستيش: مان ١٩٤٧ ۾ ڊسمبر جي آس پاس مارواڙ جي پاسي کان هندوستان ۾ آيس. پهرين ٿورا ڏينهن اَجمير ۾ رهڻ کانپوءِ ٿورو وقت نصيرآباد، اَجمير جي پاسي ۾ هئاسون. مونکي ياد آهي تہ تڏهن مهاتما گانڌيءَ جي شهادت ٿي هئي. مان اُن وقت بازار ۾ بيٺو هوس؛ جو خبر آئي هئي ۽ ڇوڪراري جڻ هڪ قسم جو ڪولاهل مچي ويو، جڏهن خبر پيئي تہ مهاتما گانڌيءَ کي ڪنهن گولي هڻي ماريو آهي!

مان سمجهان ٿو، ان سان هن ڳالهہ جو واسطو تہ ناهي، پر مون هڪ جملو اُن وقت ٻڌو هو! اُهو ١٩٤٧ع هو، جنهن کي گذرئي اَڄ ستونجاهہ سال ٿيا آهن. پر اهو جملو مان وري بہ هتي دهرائڻ ٿو چاهيان تہ ان وقت جيڪا سيا ٿي هئي، ان سيا ۾ هڪڙي ڳالهائيندڙ چيو هو تہ

”اَڄ اَسان اُن ناخلف پٽ جو پارٽ اَدا ڪيو آهي، جنهن پنهنجي پيءُ جي چمڙيءَ مان پنهنجو بوٽ ٺهرايو هجي.“

اُهو جملو مونکي چُڀي ويو. جو اَڄ ستونجاهہ سالن کانپوءِ بہ اَجا ذهن ۾ تازو آهي. پر اُن کانپوءِ گهڻو وقت گانڌيڌام ۾ رهيس. مان١٩٥٠ع کان وٺي ١٩٦٢ع تائين مان گانڌيڌام ۾ هوس. گانڌيڌام اَڏڻ جي ڪم سان جُڙيل هوس ۽ اُتي جي هاءِ اِسڪول ۾ ماستر هوس. سنڌي ۽ هندي پڙهائيندو هوس.

١٩٦٢ع ۾ مون گانڌيڌام ڇڏيو ۽ پوءِ مان وڌيڪ Higher Study ڪرڻ لاءِ پوني روانو ٿيس. اُتي ٦٦-١٩٦٥ع تائين هوس؛ جتي مون لنگئسٽڪس ۾ 'Post Graduate Diploma' ورتي. لنگئسٽڪس ۾ مون پي ايچ. ڊي. ڪئي. اُن کان ترت پوءِ مونکي بنارس هندو يونيورسٽيءَ ۾ هندي ڊپارٽمينٽ ۾ هندي ۽ ڀاشا وگيان پاڙهڻ جو موقعو مليو. اُنهيءَ کان پوءِ مان دهليءَ جي 'Central Hindi Institute' ۾ ريڊر ٿي آيس.

اُتي ئي مونکي Visiting Professor for Hindi & Indian Culture ڪري جارج ٽائون يونيورسٽي، گيانا ۾ موڪليو ويو. جنهن کي هاڻيMinistry of External Affairs ڇئون ٿا. موٽي اَچي مون وري Central Hindi Institute جائن ڪيو. منهنجو مکيہ ڪم هوندو هئو وديشين کي هندي پاڙهڻ. ان کري شروعات کان وٺي ئي لينگئيج ٻين کي ڪيئن پاڙهجي، اُن ۾ منهنجي مقرري بہ منسٽري آف فارين اَفيئرس جي پاران ڪئي ويندي هئي.

هنديءَ ۾ منهنجي ڪم جا بہ ڪيتر رهيا آهن. هڪڙو آهي فارينرس کي هندي پاڙهڻ ۽ ٻيو ڊڪشنريون تيار ڪرڻ! مان Lexicography جو بہ ماهر آهيان؛ جيڪا هنديءَ جي Bi-lingual Dictionary آهي هندي ۽ سنڌي، اُها منهنجي ٺاهيل آهي ۽ اها منسٽريءَ طرفان شايع ٿيل آهي. Tri-Lingual Dictionary جيڪا Hindi -Sindhi -English ۾ آهي، اُن ۾ بہ سنڌيءَ جو سيڪشن منهنجو آهي.

هندوستان جي سورهن ڀاشائن ۾ تيار ڪيل هندوستاني ڊڪشنري، اُن ۾ بہ سنڌيءَ جو حصو منهنجو تيار ڪيل آهي. نہ رڳو ايترو، پر مون هڪڙي ڊڪشنري تيار ڪئي آهي، جيڪا آهي 'ڊڪشنرين جي ڊڪشنري'. منهنجو هڪڙو هنديءَ ۾ ڪتاب آهي 'ڪوش وگيان ڪوش'؛ معنيٰ اُها ڊڪشنري، جيڪا ڊڪشنريءَ ۾ ڪم اِيندڙ سڀني لفظن کي سمجهائي ٿي ۽ جيڪي ڊڪشنريءَ جا ٽيڪنيڪل لفظ هجن، اُنهن سڀني کي بہ سمجهائڻ لاءِ آهي. ان کري جنهن کي 'لغت نويسي' چئجي ٿو، اهو منهنجو ڪيتر آهي. ٻيو منهنجو ڪيتر آهي ڀاشا کي پڙهائڻ.

جوَهراڻي: **'نئين سنڌ' اَڏڻ لاءِ سڀني سنڌين هڪ سپنو ڏٺو هو. پر مان محسوس ڪريان ٿو تہ هن وقت گانڌيڌام صرف اِسڪولن ۽ ڪاليجن جو شهر ٿي پيو آهي! اُهو 'نئين سنڌ' اَڏڻ جو خواب ڪٿي رهجي ويو؟**

ستيش: 'گانڌيڌام' بلڪل 'نئين سنڌ' اَڏڻ جي هڪڙي رٿا هئي. شروعات ۾ اُن جو نالو 'نئين سنڌ' رکڻ جو خيال بہ ڪيو ويو هئو. پر ان خيال

ڪان ته ڪنهن ٻئي ملڪ کي ڪنهن قسم جي تلخي نه محسوس ٿئي، ان ڪري مهاتما گانڌيءَ کي ڏيان ۾ رکي، اُن شهر جو نالو گانڌيڌام رکيو ويو.

جوَهراڻي: ڇا گانڌي جيءَ کان ’نئين سنڌ‘ نالو منظور ڪرايو ويو هئو؟

ستيش: ’نئين سنڌ!‘ ها! پر پوءِ جڏهن گانڌي جيءَ جو ديهانت ٿيو، ته گانڌي جيءَ جون هاتيون ڪٽي اَچي ڪنڊلا جي ڪاريءَ ۾ پرواه ڪرڻ ڪانپوءِ اُتي گانڌي سماڌيءَ ۾ ٻه ٿوريون هاتيون رکي، اُتي سماڌي ناهي ويئي ۽ مان سمجهان ٿو ته هندوستان ۾ ڪُل ٻه سماڌيون آهن گانڌيءَ جون، هڪڙي دهليءَ ۾ ۽ ٻي گانڌيڌام ۾!

جوَهراڻي: گانڌيڌام اَڏڻ ۾ اَسين ڪٿي پوئتي رهياسين؟ ڪهڙيون مجبوريون اَسان کي درپيش آيون؟

ستيش: توهان جو سوال تمام واجب آهي. ڇاڪاڻ ته اهو شهر هئو ئي اُنهن جي لاءِ جيڪي اُڪرجي آيا هئا؛ پر سڀ کان وڏي مشڪلات جيڪا اوڏي مهل اَچي پيدا ٿي؛ اُها هئي روٽي روزيءَ جي! هيءُ هڪڙو وڏو ريگستان هو، جتي گذران جا ساڌن ڪونه هئا!

جوَهراڻي: اُن ريگستان جي چونڊ ڇو ڪئي ويئي؛ جتي نانگ ٻلائون نڪرندا هئا! نانگ پڪڙڻ جا اَٺ آنا ۽ وڇون پڪڙڻ جا چار آنا پئي ڏنا ويا! ڪجهه اَهڙو ٻه آواز اُٿيو ته گانڌيڌام بدران جيڪڏهن هندوستان جو ٻيو ڪو حصو ونجي ها، جتي ڪمائيءَ جا ساڌن هجن ها ته جيڪر صحيح ٿئي ها! ڇاڪاڻ ته جنهن ريگستان ۾ ڪو ڪمائيءَ جو وسيلو ئي ڪونه هئو، اُتي ڪيئن ڪنهن جو پيٽ پلبو؟

ستيش: نه! اِها هڪ بيحد عقلمندي ۽ دورانديشيءَ جي رٿا هئي! ڇاڪاڻ ته ايتري وڏي زمين، جيڪا اُن وقت ملي هئي، پنج هزار ايڪڙن کان ٻه وڌيڪ! هندوستان جي ٻئي ڪنهن ٻه هنڌ پوري طرح سان سنڌين کي وسائڻ لاءِ سوال ئي ڪونه هئو. ڪڇ جي مهاراجا چيو، ته ”هيءَ منهنجي ئي رعيت آهي. اِنهيءَ ڪري مان ڪيتري ٻه زمين ڏيان، ته اُها مان پنهنجي رعيت کي ڏيئي رهيو آهيان.“

ڀيو ڀائي پرتاپ، جنهن ان رٿا کي عمل ۾ آڻڻ تي چاهيو، جو ان جي خاص اَهميت اِها هئي، تہ ڪراچيءَ جو بندرگاهہ پاڪستان ۾ هليو ويو. ان ڪري ڪنڊلا پورٽ جي تمام سخت اَهميت هئي.

تڪليف ڇا تي ٿي، تہ ڀائيءَ جي رٿا موجب جيترو جلدي ريلوي لائين اَچڻ کپندي هئي، جيترو جلدي ڪنڊلا پورٽ جي ڊويلپمينٽ ٿيڻ کپندي هئي، جيترو جلدي 'فري ٽريڊ زون' اُتي شروع ٿيڻ کپندو هئو، جيترو جلدي IFCO جو ايشيا جو وڏو ڪارخانو ڀَوڙو هئو، اُهي سڀ ايترو جلدي شروع نہ ٿي سگهيا ۽ روزگار جا وسيلا ايترو جلدي ميسر نہ ٿي سگهيا. سنڌين لاءِ ترسي ويهي رهڻ ڏکيو هئو، اُنهيءَ ڪري روٽي روزيءَ جي تلاش ۾ ڪيترا ئي سنڌي وري گانڌيڌام ڇڏي ويا ۽ اُها جڳهہ غير سنڌين اَچي ڀري!

اَڄ گانڌيڌام، ريگستان ڪونهي. نہ رڳو ريگستان ڪونهي، پر بلڪل عجب جي ڳالهہ آهي تہ ڀائي پرتاپ اهو نيم ڪيو هئو تہ جيڪو شيئر وٺندو، هر شخص کي هتي پلاٽ ملندو. اُن شيئر جي قيمت هئي هزار روپيہ. پر پوءِ اهو شيئر ايترو گهٽجي ويو، جو اَڍائي سؤ روپين ۾ مليو پئي. اُن شيئر جي قيمت هاڻي اَڍائي لک روپيہ آهي.

جوَهراڻي: **اَڍائي لک ضرور هوندي! پر اُهو شيئر سنڌي وٺن ٿا؟**

ستيش: نہ! زمين ۽ اُن جي آباديءَ ۾ شڪ نہ هئو تہ اها زمين سوني ٿيندي. اها ڀائيءَ کي خبر هئي. پر ان جي سوني ٿيڻ تائين سنڌي ترسي سگهن، اُهو نہ ٿي سگهيو!

جوَهراڻي: **سنڌي ان ڪري نہ ترسي سگهيا، ڇاڪاڻ تہ روٽي روزيءَ جو مسئلو وڏو هئو؟**

ستيش: اُن ڪري اَڄ گانڌيڌام ۾ جيتري سنڌين جي آدمشماري آهي، اوتري غير سنڌين جي آدمشماري آهي. رڳو هڪڙو آديپور جو حصو آهي، جنهن مان لنگهندي گذرندي، ڳالهائيندي ٻولهائيندي، لڳندو تہ توهين حيدرآباد جي ڪنهن حصي ۾ گهمي

رھيا آھيو. توھين سيڪا ڳالھ سنڌيءَ ۾ ڪري سگھو ٿا. ڪنھن گاڏيءَ واري سان ڳالھائڻو ھجي، چاھي رڪشا واري سان ڳالھائڻو ھجي.

جوَھراڻي: **اَوھان اُتي ھيترو سنڌ جو ماحول پيدا ڪيو ٿا؛ اُن جي مشابهت حيدرآباد (سنڌ) سان ڪيو ٿا! اَڄ ميڊيا جو دور آھي؛ پرنٽ ميڊيا ھجي يا اِليڪٽرانڪ ميڊيا! آديپور ۾ پرنٽ ميڊيا جي ميدان ۾ سنڌين تائين ديش جون خبرون پھچائڻ لاءِ ڪا بہ سنڌي روزانہ اَخبار ڇپجي ٿي؟**

ستيش: نہ! سنڌين تائين پھچڻ لاءِ اُن ڪري ڪونھي، ڇو تہ سنڌين جو تعداد ايترو ڪونھي، جيڪو روزاني پيپر کي ڪڍي سگھي. اُنھيءَ ڪري جيڪي بہ سڀ روزانا پيپر آھن: ’ڪڇ مترُ‘، ’ڪڇ اُديہ‘، ’گجرات سماچار‘ ۽ ’سنديش‘؛ اھي سڀئي گجراتيءَ ۾ آھن. سنڌين جي گھرن ۾ سنڌي پيپر جيڪو پھچندو ھئو، اُھو بہ بند ٿي ويو؛ اُھو ھئو بمبئي مان نڪرندڙ ’ھندوستان‘.

جوَھراڻي: **اُھو تہ اَسين ھڪ قدم پوئتي ھٽياسين؟**

ستيش: ھاڻي توھين اَنومان لڳايو تہ ’ھندوستان‘ اَخبار، جيڪا سڄي ھندوستان ۾ ھلندي ھئي؛ بمبئيءَ مان نڪرندي ھئي، جنھن جي پاسي ۾ اُلھاس نگر آھي، اُن جو بند ٿيڻ يقينا ھڪ قدم پوئتي آھي!

جوَھراڻي: **آديپور ۾ جتي سنڌالاجيءَ جھڙو وڏو زوردار اِدارو قائم ٿيو آھي، اُتي تہ پنھنجي ليکي بہ ھڪ سنڌي اَخبار جي ضرورت آھي. اُتي سڀ ودوان رھن ٿا. توھان اُتي ’ملير‘ نگر جوڙيو آھي. ڇا سنڌي اَخبار جي ڪمي محسوس نہ ٿي ٿئي؟**

ستيش: ڏکيائي وري بي اَچي ٿي؛ جيڪا سنڌي جاتيءَ پنھنجو پاڻ سان پاڻ ڪئي. اھو ھئو لپيءَ جو مسئلو. اُتي جيڪي بہ اِسڪول ڪليا، اُنھن ۾ ديوناگري پاڙھي وئي. ھاڻي جيڪا پيڙھي لکي سگھي ٿي، اھا ديوناگري نٿي لکي! جيڪا پڙھي سگھي ٿي، اُھا عربي سنڌي نٿي پڙھي! ان ورھاڱي اُتي جي ماڻھن کي جڻ مٽان ڪان

هيٺ تائين ورهائي تمام وڏو صدمو پهچايو آهي. مان ڪو هِن يا هُن لپيءَ بابت نٿو چوان، پر هڪ اَڳي ئي اَسان جي ننڍڙي جاتي؛ ڪن ٽورن هنڌن تي ئي اُنهن جو ٿورو وڏيڪ تعداد؛ وري اُهو به هيئن ورهائجي ويو ته آڦي باقي وڏيڪ تڪليف! اُن هوندي به اَسان جي اَدبي مئگزن ’رچنا‘ نيم سان نڪرندي آهي.

جوَهراڻي: **هڪ دور هئو، جڏهن اَسان جا اَديب مالي طور ڪمزور هئا؛ پر هينئر ڪجهه سالن کان ڪافي اِنعام اِڪرام ۽ گهڻيئي فائدا حاصل ڪيا اَٿائون! هنن جي مالي حالت ۾ به سڌارو آيو آهي؛ پر اُن هوندي به اَڄ اهو معياري اَدب گهٽ لکجي رهيو آهي! آخر اَسين ڪٿي پنٿي پئجي وياسين؟**

ستيش: اُتي ئي ته، جتي تو چيو! چاڪاڻ ته سرسوتي ۽ لڪشميءَ جي پاڻ ۾ دوستي ته ٿيندي ناهي!

جوَهراڻي: **جڏهن پيسا ڪونه هئا ته اَديبن سڄو جيون نڇاور ڪري ڇڏيو؛ هاڻي پيسن جي بارش آهي ته وري اَديبن جو ڌيان ئي ڪونهي!**

ستيش: هاڻ پيسن جو ڌيان آهي! ان ڪري اُهو جيڪو ساڌنا جو جُنون هوندو هئو، اُهو اَڄ ناهي! پر جيڪڏهن توهين لسٽ ٺاهڻ شروع ڪندا، ته اَڄ ايترا گهڻا لکندڙ آهن، جو رڳو گجرات ۾ ئي هينئر جڏهن شاعرن جي لسٽ ٺاهيائون ته اُهي سَوَ کان وڏيڪ آهن!

جوَهراڻي: **آءٌ شاعرن ۽ ليکڪن کي ورهايان نٿو؛ پر معياري اَدب رچڻ جي ڳالهه ٿو ڪريان؟**

ستيش: اُن ڪري نٿو ٿئي نه! ڇو ته هر لکندڙ ايترو لکڻ ٿو شروع ڪري، جو پاڻ پڙهي ئي ڪونه ٿو. پنهنجو ڪتاب به ڪونه ٿو پڙهي سگهي. پنهنجو ڪتاب به ٻئي ڪنهن کان لکائي، ٻي لپيءَ ۾ ٿو ڇپائي!

جوَهراڻي: **گهڻن جي دلين ۾ اهو به هڪ شَڪُ يا ڀرم آهي ته نوجوان ٿهيءَ جي ساهتيڪارن کي همٿايو نٿو وڃي! اُنهن جي رچنائن تي به گُمان ڪيو ٿو وڃي ته شايد هنن نه لکيو هوندو! اُنهن جي لکڻين کي رد ڪيو ٿو وڃي! اُن جي پٺيان ڪهڙي مراد آهي؟**

ستيش: اُن جي پنيان مراد اِها آهي تہ رڳو اُن کان پڇجي تہ مهرباني ڪري ٻڌاءِ تہ تو ڪي ٿي سنڌيءَ جا ڪتاب پڙهيا آهن! ڪهڙا بہ ٿي سنڌيءَ جا ڪتاب! جي چوي ها؛ تہ اَسين اها ڳالهہ مڃڻ لاءِ تيار آهيون تہ جيڪي بہ لکيو ويو آهي، سو تو لکيو آهي. جيڪڏهن هن ٿي ڪتاب بہ نہ پڙهيا آهن ۽ ساهتيڪار جي درجي تي اَچي پهتو آهي ۽ اِنعام ٿو گهري تہ عجب ٿو لڳي!

جوَهراڻي: اُن جو مطلب اِهو آهي تہ ڪير بہ ڪنهن کان بہ لڪائي تہ اُن کي بہ اِنعام ملندو؟

ستيش: ملي پيو ٿو نہ! ڇا ڪيون! اُن بدقسمتيءَ کي اَسين ڪٿي ٿا روڪي سگهون! اَسان مان گهڻن کي اُنهن ڳالهين جيچڱيءَ طرح سان ڄاڻ آهي. پر هينئر اَصلي ڪارڻ اِهو آهي تہ جيئن جيئن اِنعام وڌيا آهن، تيئن تيئن لکندڙ جي نظر اَدب جي معيار کي وڌائڻ جي بدران اِنعام حاصل ڪرڻ جي آهي ۽ عجيب ڳالهہ تڏهن لڳندي آهي تہ جن کي سنا ليڪ بہ سمجهون ٿا، اُهي رهجي ٿا وڃن يا رڳو سيمينارن ۾ هو ٻڌائڻ ٿا شروع ڪن، تہ ڪين هيل تائين هيترن پيسن جا اِنعام مليا آهن. معنيٰ هاڻي اَدب، پيسن ۾ تورجي ٿو! اُهو اَديب اَسان وٽ بچيو ئي ڪونهي، جيڪو چوي تہ مان نوبل پرائيز کي بہ نہ قبول ڪندس. ساهتيہ اَڪادميءَ جو اِنعام بہ مان نہ قبول ڪندس. پر هزار روپئي جو اِنعام اُلهاس نگر ۾ ڪير ڊڪليئر ٿو ڪري سني کهاڻيءَ لاءِ، تہ اَسان جا سڀ ليڪ، کهاڻيون ٿا موڪلين.

جوَهراڻي: ان حساب سان توهان جي نظر ۾ اَڄ جو اَديب وقت جي عدالت جي کهڙي ڪٽهڙي ۾ بيهڻ گهرجي؟

ستيش: بلڪل سڌي سنئين ڳالهہ آهي تہ سنڌي اَدب کي هن وقت سچ پچ تہ اڳيان وڌڻ جا تمام گهڻا ساڌن موجود آهن. ڇاڪاڻ تہ اَسان جون ڇهہ اَڪادميون آهن، تن مان هرڪا اَڪادمي ڪتابن ڇپائڻ جي گرانٽ ڏيڻ لاءِ تيار ويني آهي. اُنهن اَڪادمين پاران اِنعام آهن. سينٽرل ساهتيہ اَڪادمي آهي. اِنهن جي پاران انعام آهن. ٻال ساهتيہ لاءِ گهڻا اِنعام آهن. ان ڪري اَڄ ڪلهہ اَهڙو ڪوبہ

سنڌي اَديب ڪونهي، جنهن کي جَسُ ۽ ڏن نہ ملندو هجي! پر اَصلي ڳالهہ اها آهي تہ اَسان وٽ Feed Back ڪونهي.

جوَهراڻي: **هڪ دور هو جڏهن ڪنهن جي مدد سان ڪتاب ڇپيا ويندا هئا، تہ اهو دانوير وچي اُهي ڪتاب پنهنجي گئريج ۾ رکندو هو ۽ اُهي ڪتاب اُڏوهيءَ جي کاڌ خوراڪ ٿي ويندا هئا! اڄ اسين اُن ماحول کان ٻاهر نڪتا آهيون ڪين اَڃا نہ؟**

ستيش: اَڃا نہ! توهان ڪنهن بہ اَديب کان پڇندا تہ تنهنجي ڪتاب جون پنج ڪاپيون ڪنهن پيسا ڏيئي ورتيون آهن، تہ يڪدم جواب ملندو: نہ! باقي رڳو ڪا هڪڙي سنستا ڏيڍ سؤ ڪاپيون وني ٿي! اُنهيءَ مان يا تہ ان جو خرچ نڪري اَچي ٿو، يا تہ عشق جو ڪو ملهہ ڪونهي! ۽ ڪتاب تي ڏہ ويهہ هزار لڳائي لکڻ جو شوق پورو ڪن ٿا. اَديب چوائين ٿا. هڪڙي عجيب ڳالهہ آهي تہ اَمرتا رڳو شبد جي آهي. رڳو 'شبد' ئي اَمر آهي! ان ڪري ماڻهوءَ جي اَندر ڪٿي نہ ڪٿي لڪل جذبو آهي تہ مان بہ اَمر ٿيان! ان ڪري توهان ڏسندا تہ اَهڙا نوان نوان ليکڪ اَچي ويا آهن، جن جي اَصلي اَهميت بلڪل ڪانهي!

جوَهراڻي: **ڇا نوَن ليکڪن ۾ ڪجهہ چاڻ يا قابليت آهي يا انهن ۾ پنهنجي نجي ڪوڪلي فيلسوفي آهي؟**

ستيش: نون ليکڪن ۾ چڱا ئي آهن: جن کي جيڪڏهن اَسين پوري طرح سان داد ڏيون تہ پوءِ اَسين اهو ڪونہ ٿا محسوس ڪيون تہ گذريل چاليہ پنجاہ سال کو اَڃايا ويا آهن: يا جن Senior ليکڪن لکيو آهي، اُنهن جو ڪو اَثر نہ ٿيو آهي! جيڪي بہ نوان ليکڪ آيا آهن: اُهي ڪن ورڪشاپن، سيمينارن يا اَدبي گڏجاڻين جي پيدائش آهن!

جوَهراڻي: **اَسان وٽ ڪلاڪارن جي بہ زبردست ڪوٽ محسوس ٿي رهي آهي! نوان فنڪار تہ نظر ئي نٿا اَچن! پوري پارٽ ۾ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ڪلاڪار آهن! اَهڙي صورت ۾ سنڌي رنگ منچ جو وڪاس ڪيئن ٿيندو؟ ڇا اُن لحاظ کان سنڌالاجيءَ کي اَهڙو**

ڪجھ ڪرڻ گھرجي جيئن نوان نوان ڪلاڪار اُسرن؟

ستيش: اُهو لازمي آهي! مان سمجهان ٿو تہ اَسين اِن ڏس ۾ ڪوشش ڪري رهيا آهيون. ڇاڪاڻ تہ اَسان جو سنگيت سيکارڻ جو ڪلاس هلندو آهي ۽ ڊراما ورڪشاپ بہ هلندو آهي. پر ڪلاڪارن جي ڪوٽ جو اَصلي ڪارڻ ٻيو آهي! ڪنهن وقت هيترا ميلا، هيترا جلسا، هيترا فنڪشن، هيترا سيمينار ٿيندا ئي ڪونہ هئا؛ جتي اَسان کي ايترن ڪلاڪارن جي ضرورت پوي! هڪڙي ڀڳونتي ئي سڄي جاتيءَ لاءِ ڪافي سمجهي ويندي هئي؛ پر هينئر تہ ايترا ميلا ٿا لڳن: چيٽي چنڊ هڪ اَهڙو ڏينهن ٿو اَچي، جڏهن هندوستان ۽ سڄي دنيا جي اَندر اُهو ڏينهن ملهائڻ لاءِ ايتريون سنسٿائون هونديون آهن، جو توهان جيڪڏهن ڳايڪ ڪلاڪارن کان پڇندا تہ هنن کي فرصت ڪانہ هوندي آهي تہ ڪيڏانهن وڃون . دبئي، سنگاپور يا هانگ ڪانگ؛ سيني هنڌان نينڊ آهي!

جوَهراڻي: اُن جو مطلب اِهو آهي تہ جيتري قدر اَسان جي جاتيءَ اوسر پاتي آهي، اُن جي نسبت ۾ اَسان وٽ ڪلاڪار اوترا ڪونہ وڌيا آهن! هندوستان جي اَلڳ اَلڳ حصن: جبلپور، ڪٽني، ستنا، شولاپور وغيره تمام سنڌي بستين ۾ چيٽي چنڊ جا ميلا تہ ملهائڻ شروع ٿي ويا آهن، پر اُن مخصوص ايراضيءَ مان ڪو بہ ڪلاڪار پيدا ٿي ڪونہ سگهيو آهي! گھڻو ڪري صرف اُلهاس نگر، بمبئي، اَحمدآباد ۽ آديپور مان ئي ڪلاڪارن کي آمريڪا ۽ لنڊن گهرايو ٿو وڃي! اُها هڪ وڏي ڪمي آهي! ان کي ڪهڙي نموني سنڀالجي؟

ستيش: صحيح ڳالھ آهي! هاڻ ڇا ٿيڻ شروع ٿيو آهي جو ڪلاڪارن جي نظر بہ رڳو پيسن ڪمائڻ تي وڃي پيئي آهي!

جوَهراڻي: اُن جو سبب اِهو بہ آهي تہ پهرين ساهتيڪار ۽ ڪلاڪار صرف اُهي هوندا هئا، جيڪي چوويھ ئي ڪلاڪ اها سوچ رکندا هئا! اَڄ جا ساهتيڪار ۽ ڪلاڪار صبح کان شام تائين نوڪري ڪندا تہ پوءِ اُهي رنگ منچ سان ڪهڙو اِنصاف ڪندا! توهين ڇئو ٿا

تہ هينئر پيسن جي ڪمي ڪانهي! توهان وٽ سنڌالاجيءَ ۾ ڪلاڪارن ڪي سيڪارڻ جا ساڌن بہ موجود آهن! ڪجھہ نوس قدم کڻڻ گھرجن؟

ستيش: ان ڏس ۾ جيڪڏهن اسڪالرشپ ڏيئي ڪلاڪارن کي سچو وقت اِهو ڪم ڪرڻ لاءِ همٿائجي، جهڙي طرح سان ساهتيہ ۽ للت ڪلا اَڪادميون آهن!

جوَهراڻي: توهان چيا سرڪار سان للت ڪلا اَڪادمي لاءِ بہ لکپڙھ ڪئي آهي تہ اُنهن طرفان جيڪي ڪلاڪار ٻاهرين ملڪن ۾ موڪليا ويندا آهن؛ اُنهن ۾ سنڌين کي نمائندگي ڇو ڪين ملي رهي آهي؟

ستيش: ها! رام! ويچار ۾ ٿورو شايد اِهو فرق رهيو آهي تہ جيڪا ڳالھہ اَسان سرڪار کان گھُرَ ڪرڻ چاهيون ٿا، سچ تہ خود پنهنجي جاتيءَ دوارا بہ آرام سان ڪري سگھڻ جي حالت ۾ آهيون. اَڄ جيڪر اَسين چاهيون تہ دنيا ۾ ڪٿي بہ اَسان جا ڪلاڪار وڃي سگھن ٿا، جو ايتري گھُر آهي! ان ڪري سرڪار کان ان قسم جي مهربانين گھرڻ جي سچ تہ ايڏي ضرورت ناهي! جيتوڻيڪ اِهو اَسان جو حق آهي؛ چاڪاڻ تہ اَسين هن ملڪ جا حصيدار آهيون!

جوَهراڻي: اها سوچ رکبي تہ پوءِ تہ اَسان جي جاتيءَ جي ساهتيڪارن ۽ ڪلاڪارن کي ڪڏهن بہ ’پدم شري‘، ’پدم ڀوشڻ‘ وغيره ڪا بہ اُپاڌي ڪونہ ڏني ويندي! جيڪو اَسان جو بنيادي حق آهي ۽ اهو ملڻ ئي کپي! ڇا توهين اِهو محسوس نٿا ڪيو؟

ستيش: شايد سڌو سنئون تہ اَهڙي ڪائي ڪمي نٿي ڏسڻ ۾ اَچي! پاڻ محسوس ڪجي ٿو تہ گھڻو ڪجھہ اَسان کي مليو آهي! چاڪاڻ تہ هڪ اَڪيلي سنڌي ڀاشا، جيڪا وڏ ۾ وڏ چاليہ پنجاھ لک ماڻهن جي هندوستان ۾ ڀاشا آهي؛ اُنهيءَ کي ڇھہ اَڪادميون آهن. اُنهن مان صرف دهلي اَڪادميءَ کي هڪ ڪروڙ جي گرانٽ آهي! اِئين جيڪڏهن توهين سچ پڇ ڀيٽ ڪندا تہ مشڪل سان ڪا ٻولي هوندي؛ جنهن کي ايترا ساڌن، ايتريون سھوليتون ملنديون هونديون!

جوَهراڻي: **پر اَسان جي سپيتا به ته پراچين آهي! ٻولي ۽ اَدب به وسيع آهي! ته پوءِ اَسان جي ملڪ يا دنيا جي وڪاس ۾ اَسان جي سپيتا ڪهڙو ڪردار اَدا ڪري سگهي ٿي؟**

ستيش: اِها ڳالهه سچ پچ چاهيان پيو ته توهان جي معرفت ئي ٻڌايان ته سنڌي سنسڪرتيءَ جي بچاءُ جو يا ان ڪي سنڀالڻ جو ذمو ۽ فائدو رڳو سنڌي جاتيءَ لاءِ ناهي، هيءُ سڄي دنيا جي لاءِ آهي چو ته سنڌي سنسڪرتي ايتري آڳاٽي ۽ ايتري اوچي آهي، جو اُن سان سڄي دنيا جي وابستگي آهي. حقيقت ۾ اها سڄي دنيا جي ملڪيت آهي!

It is an asset of the world جيڪڏهن اها ناس ٿئي ٿي ته رڳو سنڌي جاتيءَ کي نقصان نٿو پوي، سڄي اِنسان ذات کي نقصان ٿو پوي! چاڪاڻ ته سنڌي سنسڪرتيءَ وٽ ڪي اَهڙيون خوبصورت خصوصيتون آهن، جيڪي دنيا کي بهترين بنائڻ ۾ ڪم اَچي سگهن ٿيون!

مثال طور .U.N.O پاران جنرل سيڪريٽري ڪوفي اَنان چيو ته ايڪويهين صديءَ ۾ اِنسان ذات مٿان وڏي ۾ وڏا جيڪي Challenges آهن؛ اُهي اِهي آهن ته غريبي آهي، بيماري آهي ۽ هنسا آهي! هنسا، جنهن ۾ ڌارمڪ ڪٽرتا به اَچي ويئي! سنڌي جاتي اُنهن ٽنهي پهلوئن ۾ تمام گهڻي مدد ڪري سگهي ٿي، بهتر دنيا بنائڻ جي! اَسان وٽ ڌارمڪ اُدارتا آهي؛ اَسان وٽ پورهئي جي لاءِ قرب، Adventure آهي؛ اَسان وٽ Enterpreneurship آهي ۽ Casteless Society بنا ڪنهن جاتيه ڀيد ڀاوَ جي آهي! مان سمجهان ٿو ته اَسان جي جاتيءَ کي هن دنيا کي بهتر بنائڻ ۾ هڪڙو وڏو رول نڀائڻو آهي. اها اَسان جي مٿان وڏي جوابداري اَچي ٿي ته سنڌي جاتي هن دنيا کي بهتر بنائڻ لاءِ هن سنسڪرتيءَ کي وڌائي ۽ اها پنهنجي نئين پيڙهيءَ تائين پهچائي. جيڪڏهن اَسين پنهنجي نئين پيڙهيءَ تائين پنهنجي سنسڪرتيءَ کي نٿا پهچايون ته اَسان کي سمجهڻ کپي، ته اَسين پنهنجي نئين پيڙهيءَ سان ڪنهن نه ڪنهن قسم جو دوکو ڪري

رهيا آهيون. ڇو تہ اَسين ڪين اِن سمپتيءَ ڪان، پنهنجي اِن ملڪيت ڪان، اُن ورثي ڪان وانجهيون ٿا، جنهن ورثي سبب اُنهن جو دنيا ۾ ڪنڌ مٿي ٿي سگهي ٿو!

جوَهراڻي: **يقينا! جيڪڏهن اَسان اهو اَنمول خزانو پنهنجي ايندڙ پيڙهيءَ تائين نہ پهچايو، تہ شايد هو اَسان کي ڪڏهن بہ معاف نہ ڪري سگهندا! مهرباني!**

ستيش: مهرباني!